

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ПОКАЗНИК СТАБІЛЬНОСТІ СЛАБОІНТЕГРОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

Після набуття Україною незалежності перед українським суспільством постала проблема формування єдиної національно-державної ідентичності, оскільки стабільність та інтеграція новостворених держав насамперед залежать від сприйняття населенням власної країни як бажаної, політично інституціоналізованої території проживання. Тому в науково-пізнавальному і прикладному сенсах винятковий інтерес становить процес національно-державної ідентифікації населення. Невипадково дослідженню проблеми підтримки незалежності України, емоційного сприйняття країни та шляхів її розвитку присвячено праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, які мають значний теоретичний, методологічний і методичний досвід.

Однак актуальність наукової проблеми передусім полягає у тому, що за наявності відповідного емпіричного матеріалу більшість показників застосовувалися в разових дослідженнях, у кращому випадку – у подвійному зрізі соціальної дійсності. Виявлені залежності не можна інтерпретувати як соціальні факти. Для повноцінного дослідження потрібні тривалі, моніторингові соціологічні спостереження, які виявляли б тенденції та коливання. Саме спроба систематизувати наявний емпіричний матеріал та виокремити тенденції національно-державної ідентифікації в Україні і є метою статті.

Проблема політичної стабільності є особливо актуальною для суспільств перехідного типу. У західній літературі проблема стабільності посідає важливе місце в соціологічних дослідженнях. Під стабільністю суспільства у просторовому

контексті зазвичай розуміють рівноважне і стійке співвідношення доцентрових і відцентрових тенденцій у суспільному організмі. Стабільність суспільства в більшості випадків сприймається як єдність підтримки системи, а саме як масова політична підтримка соціально-економічного курсу країни. Натомість дестабілізація характеризується високим рівнем радикальних виступів людей з вимогами змін, самої влади включно. Проте українські реалії вказують на непродуктивність подібної методології, оскільки система взаємин «влада–суспільство», що історично складалася на Заході, суттєво відрізняється від української. Як зазначає В.Ядов, концепція «суспільного договору» та функцій держави в ролі «медіатора» між різними соціальними прошарками, регіонами, етносами, що виконує «волю» громадян, не властива пострадянським державам [1, с. 12]. Тому треба виходити з того, що відсутність масового спротиву владній політиці є ніщо інше як *відносна політична стабільність*. Відносна тому, що будь-які вагомні політичні події (вибори чи політичні чвари) активізують політичну ідентифікацію громадян: зменшується кількість неідентифікованих, натомість збільшується кількість протестно налаштованих. Ця активізація спрямована на центральні політичні інститути, а отже, вже не є відцентровою. Вона сприяє укоріненню інституту виборів. Цінності інституту виборів інтеріоризовані, як правило, понад 70% населення України. Побуває думка, що, наприклад, парламентські та президентські вибори 1994 р. стали своєрідним «випусканням пари» накопичених протестних намірів, що стало вирішальним чинником розвитку української державності. Як свідчить моніторинг Інституту соціології НАН України, саме після років, у які проходили вибори, настають періоди відносної стабільності в настроях громадян.

Проблему підтримки політичної системи варто розглядати у координатах соціальної інтеграції. Чинник загальнонаціональної інтеграції, як політичної і економічної, так і моральної єдності, важливий для існування будь-якого державного утворення, тим паче, для гетерогенного сус-

пільства. Поняття соціальної інтеграції, зважаючи на його багатоаспектність, досі залишається невизначеним [2, с. 7–8]. Зазвичай виділяють три рівні інтеграції: мікро-, мезо- та макрорівень. Перші два рівні передбачають характер людських взаємовідносин, який визначається тим, наскільки індивіди кооперуються між собою. Одним з індикаторів макрорівневої інтеграції є національно-державна ідентифікація. Говорячи про національно-державну ідентифікацію, соціологи схильні констатувати певну систему взаємопов'язаних цінностей і настанов, очікувань і символів, поведінкових і емоційних зразків, котрі поділяються достатньо великою частиною населення, що належить до різних соціально-статусних, політичних, етнокультурних груп.

Розглядаючи загальнодержавну інтеграцію як процес нівелювання локальних та партикулярних ідентичностей, К.Дойч визначив чотири стадії загальнодержавної інтеграції: відкритий чи прихований спротив політичному об'єднанню в національну державу; мінімальна інтеграція, сутністю якої є пасивна згода із розпорядженнями єдиного уряду; глибша політична інтеграція, сутністю якої є активна підтримка єдності держави, але із збереженням етнічної чи культурної єдності групи і їх розмаїття; і, нарешті, збіг політичної консолідації та інтеграції, результатом чого є асиміляція всіх груп на основі єдиної мови та культури [3]. З одного боку, відсутність явних проявів спротиву утвердженню національної державності, з іншого – низький рівень соціальної солідарності та підтримки процесів консолідації в українському суспільстві схиляють до визначення загальнодержавної інтеграції як мінімальної через те, що суспільство переважно стало лише лояльним до суверенітету. Таке суспільство слід кваліфікувати як *слабоінтегроване*, в якому національно-державна ідентифікація є мінливою і залежить від інтеріоризації політичних інститутів, їх здатності забезпечувати стабільність.

Пояснити феномен слабоінтегрованого суспільства з погляду національно-державної ідентифікації можна таким

гіпотетичним припущенням: *в ситуації мінімальної інтеграції випадки загострення політичної ситуації модифікують територіально-просторову самоідентифікацію населення.*

Одним із перспективних у часовому контексті є самоідентифікаційний індикатор, що фіксує декларативно-настановчі судження, застосований у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України, оскільки головним об'єктом такої ідентифікації постали локальний і загальнонаціональний просторово-територіальні рівні. Цінність цього порівняння полягає у тому, що до даних, які накопичуються з 2000 р., можна долучити результати, отримані за подібною методикою у 1992 р. Інститутом соціології НАН України за участю Центрально-українського відділення ВЦВГД, N=1752 [4, с. 30] та у 1994 р. Фондом «Демократичні ініціативи», N=1799 [5, с. 36]. Помітно, що соціетальні територіальні ідентичності в українському суспільстві достатньо ще не прижилися (табл. 1).

Таблиця 1

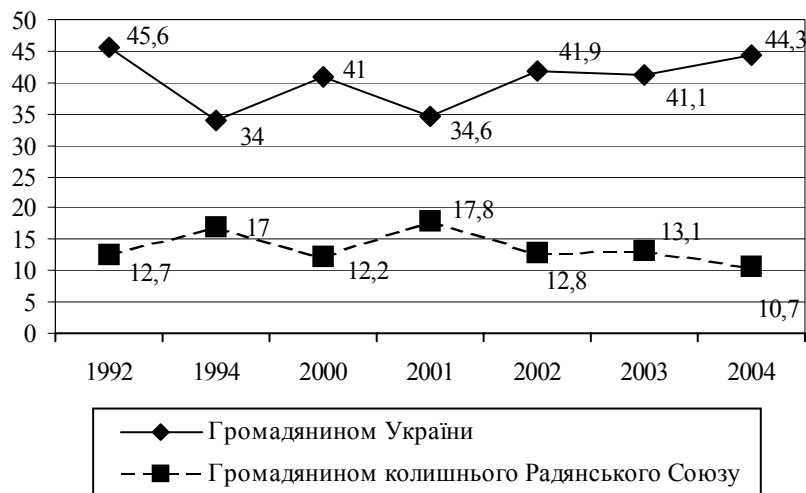
**Динаміка відповідей респондентів на запитання
«Ким Ви себе перш за все вважаєте?» (%)**

<i>Територіальна самоідентифікація населення</i>	<i>1992</i>	<i>1994</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви проживаєте	24,0	29	31,3	30,2	31,8	32,3	30,6
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	8	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7
Громадянином України	45,6	34	41,0	34,6	41,9	41,1	44,3
Представником свого етносу, нації	–	–	–	–	3,0	2,5	3,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	17	12,2	17,8	12,8	13,1	10,7
Громадянином Європи	3,8	3	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7
Громадянином світу	6,4	3	5,6	5,7	2,7	2,0	2,4

З 2002 р. відчутно зменшився відсоток з європейською і космополітичною ідентичностями. Останні події в світі та складнощі інтегрування України у світове співтовариство нівелюють дані орієнтації. Можна констатувати, що, за винятком 1992 р., відносно стабільними є ідентичності тих респондентів, які вважають себе мешканцями села, району чи міста та мешканцями регіону. Але цікавими є коливання, які відбулися у 1994 і 2001 рр. стосовно позицій ідентифікаційних груп респондентів, які вважають себе громадянами України та громадянами колишнього Радянського Союзу. Очевидно, що в ці роки відбувалося ідентифікаційне «перетікання» з групи «громадян України» до групи «громадян колишнього Радянського Союзу», а в подальші роки – у зворотному напрямі (графік 1).

Подібні стрімкі відхилення у ставленні до незалежності України 1994 р. і 2001 р. зафіксовано також і дослідженнями КМІСу [6, с. 19]. Пояснити такий соціальний феномен ми схильні за допомогою припущення: коливання націо-

Графік 1
Динаміка національно-державної і пострадянської ідентифікацій населення України

нально-державної ідентифікації населення детермінують масштабні події, зокрема політичні кризи, які мали місце в ті роки. Загострення політичної ситуації 1994 р., пов'язаної з парламентськими та президентськими виборами, накопичення протестних настроїв у зв'язку з економічними негараздами та розпал «касетного скандалу» у 2001 р. зумовили делегітимацію влади в очах певної частини громадян. Про це свідчать оцінки політичної ситуації в країні 2000–2004 рр. (табл. 2).

Таблиця 2

**Як би Ви оцінили в цілому
політичну обстановку в Україні? (%)**

<i>Політична обстановка</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>
Благополучна	3,2	0,9	2,7	1,7	3,3
Спокійна	25,7	10,1	16,0	17,1	18,0
Напружена	45,9	58,1	55,4	53,2	55,5
Критична, вибухонебезпечна	13,6	22,4	14,8	11,3	11,1
Важко сказати	11,5	8,5	11,1	16,7	12,1

Зафіксовані у 2001 р. коливання, коли зросла кількість тих, хто оцінював політичну ситуацію як «критичну, вибухонебезпечну», та зменшилася кількість тих, хто назвав обстановку «спокійною», підтверджують наші припущення. Подальші дослідження цієї проблеми фіксують певну тенденцію, що будь-яка дестабілізація в країні викликає рецидиви старої громадянсько-територіальної ідентичності, так само, як у моменти нестабільності у Росії кількість прибічників суверенітету серед населення України зростає [6, с. 19]. Вочевидь для вагомої частини населення України національно-державна ідентифікація і досі проходить крізь призму ситуації в Росії. Дана тенденція є ще одним свідченням мінливості ідентифікаційних процесів у слабоінтегрованому суспільстві.

Якщо взяти розподіл самоідентифікаційних груп «громадяни України» та «громадяни колишнього Радянського Союзу» моніторингу 2001 р. на запитання про причетність

вищих посадових осіб держави до зникнення журналіста Г.Гонгадзе, то, як бачимо (табл. 3), респонденти, котрі ототожили себе як громадяни України, меншою мірою довіряли достовірності плівок, ніж респонденти, котрі визначили себе як громадяни колишнього СРСР.

Таблиця 3

Якою мірою Ви довіряєте версії ініціаторів «касетної справи» про причетність вищих посадових осіб держави до зникнення журналіста Г.Гонгадзе? (2001, %)

Ставлення до «касетної справи»	Територіальна ідентифікація	
	Громадяни України	«Громадяни колишнього СРСР»
Довіряю	50,1	63,4*
Не довіряю	16,7	10,0
Важко сказати	33,2	26,6

* Різниця відсотків значуща на рівні 0,001

Соціально-демографічні контури групи, котра на певний час втратила ідентифікацію з країною, в якій проживає, вказують переважно на її російськомовність, належність до російського етносу, проживання в містах, належність до Східного регіону, вищу освіту і старший вік. Отже, сприйняття себе громадянами України цією категорією населення переважно проходить через *ідентифікацію з політичними інститутами та владою*. Ціннісні орієнтації даної категорії громадян здебільшого формувалися в радянські часи, але на відміну від україномовних та і, власне, етнічних українців з такою ж соціалізацією, засвоєння нової ідентичності проходило болісно, у багатьох випадках – маргіналізовано. Така громадянська маргіналізація ще й підсилювалася важкою економічною кризою, звідси – висока частка серед них патерналістськи налаштованих респондентів. І коли перші особи держави постали в невідгладному ракурсі, то слабко сконструйована ідентичність «громадянин України», яка базувалася на ставленні

до політичних інститутів, швидко зруйнувалася. Ця категорія громадян має переважно євразійські зовнішньополітичні преференції (у 2001 р. з усіх геополітичних альтернатив 20,5% «громадян України» обрали східнослов'янський союз Росії, України та Білорусі, а ті, що себе ідентифікують як «громадяни колишнього Радянського Союзу», це гіпотетичне утворення сприймали набагато прихильніше – 50,0%). Тому, коли постала ситуація реідентифікації, дана група «згадала» попередню (комфортну та зрозумілу) ідентичність.

Умовна схема коливання ідентичності у групи, яка зазвичай сприймала себе як громадяни України, а у 1994 та 2001 рр. – як громадяни колишнього Радянського Союзу, має такий вигляд. Активізація когнітивних елементів як середнього рівня диспозиційної структури особистості (за В.Ядовим) відбулася внаслідок недовіри до влади щодо її здатності вивести країну з економічної кризи – у першому випадку, та засвоєння інформації про причетність вищих посадових осіб до злочинних дій – у другому. Оскільки Україна як ідентифікаційний об'єкт емоційно сприймається цією категорією населення неоднозначно, даний афективний складник наклався на потребу ідентифікуватися з територальною спільнотою, внаслідок чого сформувалася негативна соціальна настанова на об'єкт. Ціннісні орієнтації цієї групи як вищий рівень диспозиційної структури особистості в даному випадку відіграли роль критеріїв, які своєю чергою окреслили контури реідентифікації, а саме, спрямували її в напрямі євразійського простору, під яким мається на увазі територія колишнього Радянського Союзу.

Таким чином, національно-державну ідентичність як головний чинник сприйняття особистістю національної держави можна тлумачити як складову чи ідентитет ціннісно-ідеологічної ідентичності, що формується під час первинної соціалізації. Нові громадянсько-територіальні орієнтири, які засвоюються індивідами лише під час вторинної соціалізації, тобто середнім рівнем диспозиційної

структури, ідентифікуються неусталено, особливо ті, які стимулюють почуття непевності та нестабільності. Зміна територіально-просторової ідентичності відбувається тією мірою, якою політичний простір нової території є прийнятним для індивіда. Очевидно, що, зокрема, ідентифікація з Україною, принаймні у тій частині, для якої російська мова є рідною, має нестійкий характер. Будь-яка дестабілізація в країні викликає рецидиви старої громадянсько-територіальної ідентичності.

Дослідження засвідчують, що національно-державна ідентифікація може підтримуватися і активізуватися як внутрішньополітичними (задоволеність політичною обстановкою, довірою до політичних інститутів, зокрема до президента), так і зовнішньополітичними (відмежування, протиставлення і страх щодо ситуації в сусідній країні) чинниками. Причому в ситуації мінімальної інтеграції, слабкості внутрішніх зв'язків зростає і навіть гіпертрофується роль других із названих чинників.

На відміну від західних суспільств, у яких, коли слабнуть державні органи, чинником стабільності виступають інститути громадянського суспільства, в пострадянських суспільствах будь-яка дестабілізація заторкує національно-державну ідентичність. Це пояснюється характером інституціоналізації держави (у веберівському тлумаченні) в таких суспільствах. Як зазначає О.Білий, часто державні утворення бувають змішаного типу, тобто мають риси як «цільової спілки», так і «інституту». Саме такий тип організації суспільства був притаманний Радянському Союзові [7, с. 16–18]. Наприкінці періоду так званого розвинутого соціалізму відбулася девальвація цінностей, що їх утілювали радянські інституції. А скасування статті 6 Конституції СРСР про законодавче забезпечення керівної ролі компартії зруйнувало чи ненайважливіший соціальний інститут, на якому базувалася радянська державність. Після цього ставлення до радянських інституцій набуло рис «цільової спілки», а спроба створити новий,

конфедеративний союз набула рис цілераціонального добровільного конструювання. Подальше усвідомлення місцевими номенклатурними елітами переваг повного суверенітету своїх республік та їх «цільова» домовленість з виразниками ідеї національної держави спричинили безболісну (на той час) відмову від союзної держави. Так само переважна більшість населення сприйняла ідею Української держави як «цільову спілку», котра зможе забезпечити кращий рівень добробуту та безпеки. Саме скасуванням однієї «цільової спілки» та створенням нової пояснюється «непослідовність», на яку вказують деякі дослідники, а саме, те, як різняться результати березневого та грудневого референдумів 1991 р. в Україні.

Слід розуміти, що для більшості населення в той час ідея незалежності України була не самоціллю, а надією зробити своє життя кращим. До того ж у суспільстві не набрав критичної ваги соціальний прошарок, який був би ціннісно схильний до сприйняття незалежності. Той факт, що національно-державна ідентифікація зазнає змін залежно від рівня стабільності найвищих владних інститутів, свідчить, що інституційні основи інтеграційного процесу в Україні зрештою ґрунтовані на характері стабільності президентської вертикалі. Оскільки не до кінця проведені політичні й економічні реформи ще вимагатимуть централізованої вертикалі влади, у ситуації, коли державність має риси «цільової спілки», спроби змінити політичну конфігурацію владних інститутів можуть стати фатальними для процесів інтеграції.

Література

1. Ядов В. А все же умом Россию понять можно // Россия: трансформирующееся общество. – М., 2001. – С. 9–20.
2. Friedrichs J., Jagodziski W. Theorien soziale Integration // Soziale Integration. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. – Köln, 1999. – Sonderheft 39. – S. 9–43.

3. *Deutsch K.* Nation-building and national development: Some issues for political research // Karl Deutsch and William J. Foltz, (eds). *Nationbuilding*: – New York, 1963.

4. Українське суспільство 1992–2002 (соціологічний моніторинг). – К., 2003.

5. Політичний портрет України. – 1994. – № 8.

6. *Хмелько В.* Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №1. – С. 5–23.

7. *Білий О.* Національна держава й антропологічна криза // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 14–20.